

UY HAYVONLARIGA OID DIALEKTIK FRAZEOLOGIK IBORALARNING LEKSIK-SEMANTIK MA'NOSI

Ayapova Nargiza Begenmurat qizi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, Qozoq tili va adabiyoti mutaxassisligining 2-bosqich magistranti.

E-mail: ayapovanargisa@gmail.com

Annotatsiya: Doimiy iboralar har bir xalqning tarixi, urf-odatlarini, hayotiy malakalariga qarab milliy bilimlarini aks ettiruvchi soʻz marvaridlaridir. Qozoq tilshunosligi fanida doimiy soʻz birikmalarini mavzuli guruhlariga boʻlish va ularni turli yoʻnalishlarda koʻrib chiqish tendentsiyasi keng tarqalgan. Har qanday til hodisasi, jumladan, turgʻun soʻz birikmalarining tabiatini nafaqat uning lisoniy qonuniyatlaridan kelib chiqib, balki xalqning dunyoqarashi, anʼanalari, milliy oʻziga xosligidan kelib chiqib koʻrib chiqish maʼquldek tuyuladi. Biz maqolamizda qoraqalpogʻiston qozoqlari tilidagi dialektal, yaʼni soʻzlashuv xarakterini koʻrib chiqdik va ularning oʻziga xos xususiyatlarini koʻrsatdik.

Kalit soʻzlar: Kasbiy soʻzlar, sheva, kasbiy leksika, adabiy til, dialektik frazeologik ibora, atama.

KIRISH.

Dialektal frazeologiyamizning komponent tarkibi umumiy va dialektal soʻzlardan iborat. Bular asosida yaratilgan muntazam soʻz turkumlari dialektal frazeologiyalar zahirasi tashkil qiladi.

Dialektal frazeologik birliklarning frazeologik maʼnosi koʻpchilik uchun birdek tushunarli boʻlmagani uchun ularning shaxsi va tuzilishi baʼzan murakkab soʻz va oddiy iboralarga oʻxshab ketadi. Bunday holda ularni bir-biridan farqlash uchun ularning maʼnosining obrazlilik va dialektal frazeologizmdagi soʻzlarning yaxlitligiga, shuningdek, tayyor shaklda qoʻllanish oʻziga xosligiga eʼtibor qaratish lozim. Tildagi muntazam soʻz birikmalarini frazeologik birlik sifatida tan olish talablari sifatida biz qozoq va boshqa turkiy tillardagi uy hayvonlari bilan bogʻliq tadqiqot va maʼlumotlarni koʻrib chiqdik. Qoraqalpogʻiston qozoq tilidagi uy hayvonlariga oid frazeologik iboralarni toʻpladik va ularni guruhlariga ajratdik. Mahalliy xalq tilidagi frazeologik iboralarning mohiyatini oydinlashtirib, mazmunini ochib berdik.

METODLAR.

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, jamlash, qiyoslash, nazorat qilish usullari; tadqiqot natijalarini umumlashtirish jarayonida tahlil qilish hamda umumlashtirish usullari; tizimlashtirish va tavsiflash usullaridan foydalanilgan.

NATIJALAR.

Dialektal frazeologik birliklarning frazeologik ma'nosi ko'pchilik uchun birdek tushunarli bo'lmagani uchun ularning shaxsi va tuzilishi ba'zan murakkab so'z va oddiy iboralarga o'xshab ketadi. Bunday holda ularni bir-biridan farqlash uchun ularning ma'nosining obrazlilik va dialektal frazeologizmdagi so'zlarning yaxlitligiga, shuningdek, tayyor shaklda qo'llanish o'ziga xosligiga e'tibor qaratish lozim. Tildagi muntazam so'z birikmalarini frazeologik birlik sifatida tan olish talablari sifatida.

“Dialektik turg'un iboralar butun aholi tomonidan qo'llanilmaydigan, faqat ma'lum shevalarda so'zlashuvchi mahalliy xalqning geografik o'rni, turmush tarzi, kasbi, ma'naviy bilimi tufayli uzoq vaqt davomida tug'ilgan iboralardir. Tayyor birlik sifatida ko'chma ma'noda qo'llanadi”, - deydi qozoq shevalaridagi muntazam iboralarni o'rgangan K.S.Kalibayeva. [2:24].

Asosiy hayoti bevosita chorvachilik bilan bog'liq bo'lgan qozoq xalqi uchun to'rtta ozuqa alohida o'rin tutadi. Qozoqlarda tuya, ot, qo'y, sigir «to'rt **twlik**» deyiladi. To'rtta hayvon alohida-alohida nomlansa, tuya, ot, qo'y (echki), sigir, hammasi birgalikda tuyoqli hayvonlar deb ataladi va ularning har birining egasi va piri bor, deb ishoniladi. Chorvachilikka oid iboralar haqida gap ketganda hayvonot dunyosini jamiyatga o'tkazishning asl yo'li birinchi o'ringa chiqadi.

Iboralar xalq hayoti, umumiy jamiyat, tarix, moddiy va ma'naviy madaniyat bilan chambarchas bog'liq. Bu bog'lanishlar bugungi til qo'llanilishida unutilgan, faqat majoziy, ko'chma ma'nolari saqlanib qolgan.

Adabiy tildan olingan dialektal frazeologik iboralarning asosiy xususiyati ularning qo'llanish doirasining torligidir. Natijada uning soni adabiy tilga nisbatan cheklanadi. Albatta, tilshunoslik nuqtai nazaridan uning a'zolari ham ma'lum darajada o'zgaruvchan. Natijada mahalliy shevalarda dialektal frazeologik iboralarning turli variantlari dunyoga keldi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, qoraqalpog'iston qozoqlari tilida qo'llanilgan ot ma'noli frazeologik birliklar ko'proq leksiklashgan bo'lib, ularning ifodaviy rangi o'chib ketadi va ular ko'proq aniq narsa va hodisalarning nomlariga mo'ljallangan. Qoraqalpog'iston qozoq tilidagi iliqlik bilan bog'liq oddiy iboralarni ko'rib chiqamiz:

Otlarga oid frazeologik so'z birikmalarining uzluksizligi va umumiyliigi turkiy tillarning sinxron rivojlanishida yaqqol namoyon bo'ladi. Bu turli guruh va mintaqalarga mansub hozirgi turkiy tillarda otlarga oid juda o'xshash yoki variantli frazeologik iboralar ko'pligini ko'rsatadi. "Dialektal frazeologik birliklarning katta qismini milliy leksika va dialektal leksikadan tashkil topgan iboralar tashkil etadi". [3;170]. Masalan: *attan tússe de erden túspeu* – mag'lubiyatni tan olmaslik; *auzi asqa, aui atqa tolu* - hayoting va ro'zg'oring yaxshilanadi; *baladan buzilgan attay bolu* — yomon odatlarga ko'nikmoq, g'alati ish qilmoq, *alistan at óksitip kelu* - uzoq safardan keyin charchab kelish; *sózden quriq ustağan* - notiq; *keri ayil* - qaysar, ko'k bet va boshqalar. Qoraqalpog'iston qozoqlari tilida otlarga oid quyidagi frazeologik iboralar mavjud.

Atqa minu - Otga minadigan kishi davlat rahbari, hukmdori.

Atqa minu - rahbar bo'lish, mamlakatni boshqarish demakdir.

At ústi qarau - befarq qarash.

Jilqısı tauga shıǵu – o'z xohishiga erishish, ishga kirishish demakdir.

Tuya so'zi bilan bog'liq frazemalar har bir mintaqada turlicha qo'llaniladi.

Túyeden postın tastaǵanday – to'satdan, birdan, qo'pollik bilan.

Túyeniñ quyırığı jerge jetkende - imkonsiz, tugamaydigan ish.

Sózi túyeden túskendey

Túye ústinen siraq úytip

Kórmes túyeni kórmes

Túye boyına senip qyr qalıptı

Aq túyeniñ qarnı jarılǵanday

Qurdaqtıń kókesin túye soyǵanda kóresin

Aftidan, xalqimizning ko'chmanchi hayotida qadimdan kuch-quvvat vositasi sifatida foydalanilgan chorva mollarining boshqa sifatlarini ajdodlarimiz juda erta bilishgan. Arxeologik qazilma ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, chorvador mamlakat qadimdan qoramol suti va go'shti bilan birga terisidan kiyim-kechak va mehnat quroli sifatida foydalangan. Chorvachilikka oid dialektal iboralar:

Auzın buǵan ógizdey - itoatkor degan ma'noni anglatadi.

Ógizdey óńkigen – og'iz ochmaslik, g'ijirlamaslik.

Murnın tesken ógizdey – yuvosh, bo'ysunuvchi ma'nolarni bildiradi.

Shu bilan birga, mahalliy qozoq tilida qoramolga oid dialektal iboralar ko'p qo'llanadi, masalan: *Noqtasin basına túru* – tartibsizlik, boshsizlik, *bızaudıń júgirgeni samanxanaǵa deyin* kabi frazemalar.

MUHOKAMA.

Mintaqaviy leksika – frazeologik birliklar mintaqaviy lug'atning qalin qatlamini tashkil qiladi. Xalq tafakkurining teranligi, milliy ongining yuksalishi, tabiat sirlarini qanchalik qadrlashi ko'rinadi va bu milliy madaniyatning mazmuni va xususiyati sifatida tushuniladi. Tushunish mumkinki, frazeologik birliklarning shakllanishiga asosiy sabab milliy madaniy mazmunni taqdim etishdir. Frazeologizmlar har bir tilda turlicha talqin qilingan, olamning lisoniy qiyofasini yaratishda ishtirok etuvchi, umuman tilda so'zlashuvchi xalqning dunyoni, o'z muhitini tushunishining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatuvchi go'zal va

ta'sirchan so'z marvaridlari, lisoniy metafora tuzilmalaridir. Ularning voqelikni idrok etishi va uning a'zosi sifatida tan olinishi. Har bir etnik guruh bu ramzlarni hayot haqidagi bilimlariga qarab yasaydi. Demak, asrlar davomida shakllangan frazeologiya har bir xalqning qadimiy madaniy qadriyatlarining yo'li va qonuniyatlariga mos keladigan zamon va davr uslubini saqlab qoladi. U xalqlarning iqtisodiy va geografik holatiga asoslangan turmush tarzidan tug'iladi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, qoraqalpog'iston qozoqlari tilidagi uy hayvonlari bilan bog'liq holda tilimizda qo'llanilgan doimiy so'z birikmalarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga harakat qildik. Umuman olganda, tilimizdagi turg'un so'z turkumlarining tabiatiga nazar tashlab, ularni lingvistik qonuniyatlar asosida ko'rib chiqish xalqimizning dunyoqarashi, an'analari, milliy o'ziga xosligini har tomonlama bilish imkonini beradi. Shuning uchun ham tilimizda dialektik maishiy zo'ravonlik tufayli turg'un iboralar muammosi mavjud. Ushbu maqolada biz muxbir olimlarning ilmiy ishlariga asoslanib, guruhlashtirdik. Bu mavzularni o'rganish, tahlil qilish, o'z bahosini berish esa bo'lajak muxbir olimlarning ulushi bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Baytalieva J.D. Qazaq tilidagi jilqı malına qatıstı frazeologiyalıq tirkesterdın etnomádeni uájdemesi Almatı 2007
2. Qalıbaeva Q.S. Qazaq tilidegi dialektilik turaqtı sóz tirkesteri. – Almatı, 1997. – 72 b-24 b
3. Mustafaulı S. Turaqtı tirkesterdegi jergilikti erekshelikter. – Almatı: Qazaq universiteti, 2003, – 170 b
4. Nurseitova A.A. Tórt túlik malğa qatıstı salt dástúrdegi ulttıq mádeni sipatağı frazeologizmder Qostanay, 2011
5. Smaǵulova G. Qazaq frazeologiyası lingvistikalıq paradıgmalarda Almatı Eltanım 2020